

روش‌شناسی پژوهش

در تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام

(واکاوی روش‌های پژوهش در مطالعات تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام بر پایه مقالات فارسی)

دکتر منصور داداش‌نژاد

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۴۰۴

داداش نژاد، منصور، ۱۳۴۵ -

روش‌شناسی پژوهش در تاریخ اهل بیت (ع): (واکاوی روش‌های پژوهش در مطالعات تاریخ اهل بیت (ع) بر پایه مقالات فارسی) / منصور داداش نژاد؛ ویراستار شیماء سلمان‌گیوی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۴. ۳۲۱ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۸۰؛ تاریخ اسلام: ۱۶۴)

ISBN: 978-600-298-574-3

بها: ۴۱۷۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۵۹] - ۳۱۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.

واکاوی روش‌های پژوهش در مطالعات تاریخ اهل بیت (ع) بر پایه مقالات فارسی.

۱. اسلام--تاریخ--تحقیق--روش‌شناسی. ۲. Islam--History--Research--Methodology.

الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲۹۷/۹۱۲

BP۱۴

۱۰۰۹۳۵۷۷

شماره کتابشناسی ملی

روش‌شناسی پژوهش در تاریخ اهل بیت (ع) (واکاوی روش‌های پژوهش در مطالعات تاریخ اهل بیت (ع) بر پایه مقالات فارسی)

مؤلف: دکتر منصور داداش نژاد (عضو هیئت‌علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ویراستار: شیماء سلمان‌گیوی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۴

تعداد: ۱۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۴۱۷۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۷۴-۳

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۷۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته تاریخ اهل بیت علیهم السلام در مقطع کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مطالعات تاریخ اسلام، اهل بیت علیهم السلام و روش پژوهان تألیف شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از زحمات مؤلف محترم اثر، دکتر منصور داداش‌نژاد و نیز از ارزیاب گرامی، دکتر نعمت‌الله صفری، سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
کلیات.....	۵
۱-۱. پیشینه تحقیق.....	۶
۱-۲. قلمرو پژوهش.....	۶
۱-۳. تعریف مفاهیم.....	۹
۱-۳-۱. روش و روش شناسی.....	۹
۱-۳-۲. تاریخ اهل بیت.....	۱۰
۱-۳-۳. مفاهیم مرتبط با روش.....	۱۱

فصل اول: روش مورخان تاریخ اهل بیت

الف) نویسندگان کهن.....	۱۳
۱. محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰).....	۱۳
۲. شیخ صدوق (م ۳۸۱).....	۱۵
۳. حاکم نیشابوری (م ۴۰۵).....	۱۸
۴. شیخ مفید (م ۴۱۳).....	۱۹
۵. سید رضی (م ۴۰۶).....	۲۱
۶. سید مرتضی (م ۴۳۶).....	۲۲
۷. شیخ طوسی (م ۴۶۰).....	۲۵
۸. ابن حزم (م ۴۶۵).....	۲۷
۹. فتال نیشابوری (م ۵۰۸).....	۲۸
۱۰. طبرسی (م ۵۴۸).....	۲۹
۱۱. ابوالحسن بیهقی (م ۵۶۵).....	۳۱
۱۲. ابن شهر آشوب (م ۵۸۸).....	۳۱
۱۳. ابن ابی الحدید (م ۶۵۶).....	۳۲

۱۴. سیدبن طاووس (م ۶۶۴)..... ۳۴
۱۵. جمال‌الدین احمدبن طاووس (م ۶۷۳)..... ۳۵
۱۶. محقق حلی (م ۶۷۶)..... ۳۵
۱۷. اربلی (م ۶۹۲)..... ۳۷
۱۸. علامه حلی (م ۷۲۶)..... ۳۸
۱۹. واعظ کاشفی (م ۹۱۰)..... ۳۸
۲۰. قاضی نورالله شوشتری (م ۱۰۱۹)..... ۳۹
۲۱. شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴)..... ۳۹
۲۲. علامه مجلسی (م ۱۱۱۰)..... ۴۲
۲۳. بحرانی (م حدود ۱۱۴۸)..... ۴۶
- ب) نویسندگان معاصر..... ۴۷
۱. شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ق)..... ۴۷
۲. علامه امینی (م ۱۳۹۰ق / ۱۳۴۹ش)..... ۴۸
۳. علامه طباطبایی (م ۱۴۰۲ق / ۱۳۶۰ش)..... ۴۹
۴. هاشم معروف الحسنی (م ۱۴۰۳ق / ۱۳۶۲ش)..... ۴۹
۵. محمدتقی شوشتری (م ۱۴۱۵ق / ۱۳۷۴ش)..... ۵۰
۶. احمدی میانجی (م ۱۳۷۹ش)..... ۵۲
۷. سیدجعفر شهیدی (م ۱۳۸۶ش)..... ۵۳
۸. سیدمرتضی عسکری (م ۱۴۲۸ق / ۱۳۸۶ش)..... ۵۴
۹. باقر شریف قرشی (م ۱۴۳۳ق)..... ۵۴
۱۰. علامه سیدجعفر مرتضی عاملی (م ۱۴۴۱ق / ۱۳۹۸ش)..... ۵۵
۱۱. سیدحسین مدرسی (تولد ۱۳۲۰ش معاصر)..... ۵۷
- ج) مستشرقان..... ۵۸
۱. نویسندگان مقاله «محمد؛ پیامبر اسلام»..... ۵۹
۲. مونتگمری وات..... ۵۹
۳. اتان کلبرگ (تولد ۱۹۴۳م / معاصر)..... ۶۰
۴. مادلونگ (۲۰۲۳ - ۱۹۳۰)..... ۶۱
۵. مارتین لینگز (۲۰۰۵ - ۱۹۰۹)..... ۶۲
۶. ماریا دکاک (تولد ۱۹۶۸م / معاصر)..... ۶۲
- د) جمع‌بندی روش‌ها..... ۶۳
- نخست: کلیات روش..... ۶۳
۱. روش نقلی و روش تحلیلی..... ۶۳
۲. روش موضوعی..... ۶۴
۳. روش اضافه‌شده به علوم..... ۶۴
۴. روش اعتدالی و روش جدلی..... ۶۴

۶۵	ب) جزئیات روش نویسندگان.....
۶۶	۱. نویسنده، ویژگی‌ها و گرایش‌ها.....
۶۶	۱-۱. توانایی‌های نویسنده.....
۶۶	۱-۲. توجهات نویسنده.....
۶۷	۲. سند و جایگاه آن.....
۶۸	۳. راوی و مباحث مربوط به او.....
۶۸	۴. متن و چگونگی تدوین آن.....
۶۸	۴-۱. کلیات تدوین متن.....
۶۹	۴-۲. موارد اجزای تدوین متن (بیان‌ها و بررسی‌ها).....
۷۰	۴-۳. پرهیزهای مؤلف.....
۷۰	۴-۴. منابع نویسنده و اعتبار آن.....

فصل دوم: روش‌های کمی

۷۲	انواع روش‌های کمی.....
۷۳	۱. ساختارگرایی.....
۷۴	مقالات اهل‌بیتی ساختارگرایی.....
۷۸	۱-۱. روایت‌شناسی.....
۷۹	۱-۱-۱. ولادیمیر پراپ.....
۸۰	۱-۱-۲. ژرار ژنت.....
۸۰	مقالات اهل‌بیتی روایت‌شناسی.....
۸۳	۱-۱-۳. آلژیر داس گریماس.....
۸۵	۱-۱-۴. ویلیام رندال.....
۸۶	ارزیابی به‌کارگیری الگوهای ساختارگرایی در مطالعات اهل‌بیت.....
۸۶	۲-۱. بینامتنیت.....
۸۸	مقالات اهل‌بیتی بینامتنیت.....
۸۸	نهج‌البلاغه.....
۹۲	صحیفه سجادیه.....
۹۳	متون مذهبی و دعاها.....
۹۵	ادبیات عاشورا.....
۹۶	۳-۱. فرمالیسم.....
۹۸	مقالات اهل‌بیتی فرمالیسم.....
۱۰۱	۳-۱-۱. آشنایی‌زدایی.....
۱۰۳	۳-۱-۲. برجسته‌سازی.....
۱۰۳	مقالات اهل‌بیتی برجسته‌سازی.....
۱۰۸	۳-۱-۳. الگوی ارتباطی یاکوبسن (۱۹۸۲ - ۱۸۹۶).....

۱۱۰	۱-۴. زبان‌شناسی نقش‌گرای هلیدی
۱۱۲	مقالات اهل‌بیتی
۱۱۷	۲. تاریخی‌نگری
۱۲۳	۳. تاریخ‌گذاری متن
۱۲۶	مقالات اهل‌بیتی
۱۲۶	سخنان رسول خدا ﷺ
۱۳۱	* امام علی <small>علیه السلام</small>
۱۳۳	مهدویت
۱۳۵	دیگر موضوعات
۱۳۸	۴. روش تطبیقی
۱۴۰	مقالات اهل‌بیتی
۱۴۲	پیامبر ﷺ
۱۴۷	امام علی <small>علیه السلام</small>
۱۵۰	فاطمه زهرا <small>علیها السلام</small>
۱۵۰	امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۵۱	امام حسین <small>علیه السلام</small>
۱۵۵	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
۱۵۶	امام صادق <small>علیه السلام</small>
۱۵۷	امام کاظم <small>علیه السلام</small>
۱۵۸	امام رضا <small>علیه السلام</small>
۱۶۲	امام جواد <small>علیه السلام</small>
۱۶۲	امام هادی <small>علیه السلام</small>
۱۶۳	امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>
۱۶۳	امام مهدی <small>علیه السلام</small>
۱۶۶	حضرت زینب <small>علیها السلام</small>
۱۶۷	حضرت علی اکبر <small>علیه السلام</small>
۱۶۸	۵. روش آماری
۱۷۰	مقالات اهل‌بیتی
۱۷۱	عصر نبوی
۱۷۲	امام علی <small>علیه السلام</small>
۱۷۳	حسین <small>علیه السلام</small>

فصل سوم: روش‌های کیفی

۱۸۰	۱. تحلیل گفتمان
۱۸۱	انواع تحلیل گفتمان

۱۸۲	..... مقالات اهل بی‌تی تحلیل گفتمان
۱۸۳	..... پیامبر ﷺ
۱۸۴	..... امام علی ؑ
۱۹۱	..... فاطمه زهرا ؑ
۱۹۲	..... امام حسن ؑ
۱۹۳	..... امام حسین ؑ
۱۹۴	..... امام سجاد ؑ
۱۹۵	..... امام باقر ؑ
۱۹۶	..... امام صادق ؑ
۱۹۷	..... امام رضا ؑ
۱۹۸	..... حضرت مهدی ؑ
۱۹۹	..... دیگر موضوعات
۲۰۰	..... ۱-۱. نظریه کنش گفتار
۲۰۴	..... ۲. پدیدارشناسی
۲۰۶	..... مقالات اهل بی‌تی
۲۱۱	..... ۳. روش زمینه‌ای / بنیادی / گراند تئوری
۲۱۳	..... مقالات اهل بی‌تی
۲۱۸	..... ۴. تحلیل محتوا
۲۲۱	..... مقالات اهل بی‌تی
۲۲۱	..... پیامبر ﷺ
۲۲۲	..... امام علی ؑ
۲۲۷	..... فاطمه زهرا ؑ
۲۲۷	..... دیگر ائمه
۲۳۱	..... ۴-۱. تحلیل مضمون
۲۳۲	..... مقالات اهل بی‌تی
۲۳۳	..... امام علی ؑ
۲۳۸	..... امام حسین ؑ
۲۳۸	..... امام سجاد ؑ
۲۴۰	..... ۴-۲. تحلیل متن
۲۴۱	..... مقالات اهل بی‌تی
۲۴۲	..... تفاوت تحلیل محتوا و تحلیل مضمون
۲۴۲	..... ۴-۳. معناشناسی
۲۴۳	..... ۵. رویکردها / نظریات علوم / مدل‌ها
۲۴۴	..... * مدل سوات
۲۴۵	..... * نظریه تقابل اجتماعی

فصل چهارم: فنون در پژوهش تاریخ اهلیت

۲۴۹	۱. گاه‌شماری.....
۲۵۰	الف) تصحیح دیدگاه‌ها و آرای کلان.....
۲۵۱	ب) تصحیح موردی گزارش‌های تاریخ.....
۲۵۱	ج) سامان‌بخشی به اطلاعات.....
۲۵۱	۲. جغرافیا.....
۲۵۲	*تیین گزارش‌های تاریخی.....
۲۵۲	*نقد گزارش‌های تاریخی.....
۲۵۳	*کمک به تحلیل صحیح رخدادها.....
۲۵۳	۳. زبان‌شناسی.....
۲۵۶	۴. آمار.....
۲۵۷	جمع‌بندی.....
۲۵۹	پیوست: گزیده منابع روش تحقیق در حوزه تاریخ.....

منابع

۲۶۱	روش مورخان.....
۲۷۰	ساختارگرایی.....
۲۷۱	روایت‌شناسی.....
۲۷۲	بینامتنیت.....
۲۷۵	فرمالیسم.....
۲۷۷	زبان‌شناسی.....
۲۷۸	تاریخی نگری.....
۲۸۰	تاریخ‌گذاری متن.....
۲۸۳	روش تطبیقی.....
۲۹۲	روش آماری.....
۲۹۴	تحلیل گفتمان.....
۲۹۹	کنش گفتار سرل.....
۳۰۰	پدیدارشناسی.....
۳۰۲	روش بنیادی.....
۳۰۳	روش تحلیل محتوا.....
۳۰۶	تحلیل مضمون.....
۳۰۹	تحلیل متن.....
۳۰۹	رویکردها.....
۳۱۰	فنون و ابزار پژوهش.....
۳۱۰	منابع دیگر.....

مقدمه

روش تحقیق، موضوعی حائز اهمیت است و فرهیختگان به طور مکرر به آن پرداخته‌اند؛ بنابراین، پژوهشگر لازم است در نوشتار خود، بدان پایبند باشد؛ از همین رو، مهم‌ترین آسیب وارد شده به نوشته‌ها، بی‌توجهی به روش پژوهش بوده است.

نوشته حاضر درصدد است با مطالعه مقالات، روش‌هایی را که مؤلفان در زمینه تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام) به کار گرفته‌اند شناسایی کند و وضعیت موجود در حوزه روش در عرصه پژوهش اهل بیت (علیهم‌السلام) را مرور نماید. نکات شایان توجه در این نوشته به شرح زیر است:

– نویسنده بیشتر موقعیت گزارشگری دارد و می‌کوشد نوشته‌های مختلف را تلفیق کند و چشم‌اندازی از وضعیت پژوهش را در موضوع مدنظر نشان دهد؛ از این رو، می‌توان اظهار کرد دیدگاه متنوع نویسندگان مقالات درباره موضوعات مختلف مربوط به تاریخ اهل بیت، گزارش شده و قاعده «العهدہ علی الراوی» در این باره جاری است. در واقع، برای آگاهی از کمیت پژوهش‌های صورت گرفته در موضوعی خاص، مقالات (بدون اینکه درباره درستی مطالبشان اظهار نظر شود) توصیف شده‌اند تا مسیر محققان در استفاده از روش برای رسیدن به مقصود روشن شود. لازم است ذکر شود درباره درستی محتوای مقالات اظهار نظر نمی‌شود و فقط نظرهای ارائه شده در آنها گزارش می‌شود؛ بنابراین، ممکن است برخی نظرها مخدوش، بی‌پایه و پذیرفته‌نشده باشند. هدف نوشته حاضر، ارائه موضوع روش و پیگیری آن می‌باشد و فرصت نشده است صحت یا بطلان محتوای مقالات بررسی شود.

– قبل از پرداختن به هر روش، روش‌های مختلفی که نویسندگان برای سامان‌دهی مقاله خود از آنها استفاده کرده‌اند به اختصار توضیح داده شده است. درباره این روش‌ها، کتاب‌ها و

مقاله‌های فراوان و مفصلی نوشته شده است؛ بنابراین، برای جلوگیری از تکرار، شرح این روش‌ها مدنظر پژوهش حاضر نبوده است. در توضیح اصل روش، به کلیات و مطالب عام مربوط به آن روش بسنده شده است. بدین منظور، از ذکر منابع و ارجاع‌دهی در این زمینه پرهیز می‌شود.

- بسیاری از مقالات، مستخرج از پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دکتری هستند که بعدها، در قالب کتاب نیز منتشر شده‌اند؛ از این رو، هرچند دامنه مطالعه در این تحقیق، مقالات است، با توجه به نکته یادشده، می‌توان ادعا کرد روش‌های به‌کاررفته در رساله‌ها و کتاب‌ها نیز به‌گونه‌ای پوشش داده شده‌اند. در واقع، مقالات ممکن است حکم نماینده کتاب‌ها و رساله‌ها را داشته باشند.

- ذکرشدن عنوان مقالات در پاورقی نوشته حاضر، به‌منظور نشان‌دادن گرایش‌ها و حساسیت‌های نویسندگان حوزه تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام) است که نشان می‌دهد نویسندگان به چه زوایا و نکاتی از تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام) توجه کرده و درباره آن قلم رانده‌اند. همچنین می‌تواند زمینه یافتن خلأهای موجود در بحث به‌کارگیری روش را در عرصه‌های دیگر مربوط به اهل بیت (علیهم‌السلام) آشکار کند. وضعیت‌شناسی پژوهش‌های اهل بیت که ناظر به روش هستند می‌تواند از اهداف این نوشته قلمداد شود.

- در مقالات مرورشده، چکیده و نتیجه کلی مقاله ارائه شده است تا خواننده بهره بیشتری ببرد. همچنین محتوای اساسی مقاله گزارش شده است تا خواننده به‌صورت مصداقی با نحوه عملیاتی‌شدن روش آشنا شود. اینکه در برخی زمینه‌ها، محتوای مقالات بعضی از غیر تاریخ‌پژوهان مانند ادب‌پژوهان، گزارش شده است برای نشان دادن دغدغه‌مندی، حساسیت‌های پژوهشی و نوع نگاه و زاویه دید ایشان در مطالعات مربوط به اهل بیت است.

- مقالاتی در محدوده پژوهش قرار گرفته است که نویسنده مقاله به روش به‌کارگرفته خود در تدوین مقاله اشاره کرده باشد. مقالاتی که به روش پژوهش خود اشاره نکرده، در دامنه پژوهش نیامده‌اند. با بررسی مقالات، روشن می‌شود که پژوهشگران بسیاری به روش مورد استفاده خود یا علل استفاده از روش برگزیده‌شان اشاره نکرده‌اند. مسیر دستیابی به روش نویسندگان، جست‌وجو در عنوان مقالات و کلیدواژه‌هایی بوده که نویسنده در مقاله خود درج کرده است. در بسیاری موارد، به‌ویژه بخش نخست این پژوهش که بررسی روش مورخان کهن

اهل بیت است، منظور برخی نویسندگان مقالات از واژه «روش»، مرادف با تاریخ‌نویسی است و به‌رغم به‌کارگیری روش در عنوان مقاله، در محتوا از مباحث مربوط به تاریخ‌نگاری نویسنده سخن به‌میان آمده است. این موارد در محدوده پژوهش قرار گرفته‌اند.

– محتوای برخی مقالات، به‌ویژه مقالات همایشی، آورده‌تازه‌ای ندارد؛ اما گاهی، عناوین یا روش مورد استفاده ایشان می‌تواند الهام‌بخش باشد و چشم‌انداز تازه‌ای را نشان دهد. دلیل اینکه از این مقالات یاد شده است آگاهی از دغدغه‌های نویسندگان مقالات حوزه روش تاریخ اهل بیت می‌باشد. همچنین یادآوری اینکه، از این منظر نیز می‌توان به مطالعه زندگانی اهل بیت نگریست. این موضوع درباره مقالات محققان علوم غیرتاریخی نمونه‌های فراوانی دارد؛ از این رو، گاهی پاورقی‌های نوشته حاضر که در آن مشخصات مقالات ذکر شده است، می‌تواند سودمندتر و کاربردی‌تر از متن اصلی باشد.

– تدوینگر مقالات بسیاری درباره زندگانی اهل بیت (علیهم‌السلام) و متون برجای مانده از ایشان، پژوهشگران و صاحب‌نظران رشته‌های دیگر علوم مانند علوم ادبی، علوم سیاسی، مدیریت و جامعه‌شناسی هستند. توجه به مقالات ایشان از یک سو، نشان‌دهنده ظرفیت، گستره و نفوذ و کارآمدی مباحث مربوط به اهل بیت در دیگر علوم است و از سوی دیگر، روش‌های به‌کاررفته ایشان می‌تواند الهام‌بخش محققان تاریخ‌پژوه باشد. سررشته‌داران علوم ادبی با تأکید بر نقد ادبی، سهم درخور توجهی در مطالعه متون مربوط به ائمه مانند نهج البلاغه و صحیفه سجادیه دارند و برپایه نظریه‌های ادبی، این متون را مطالعه کرده و با توجه به آنها مقاله تدوین کرده‌اند.

– دامنه جست‌وجوی مقالات مربوط به روش تاریخ اهل بیت، بانک مقالات «نورمگز» بوده است. این پایگاه دربردارنده بیش از چهل هزار مقاله است. با محدودسازی این مقالات در عنوان و کلیدواژه و گاهی چکیده، تلاش شده است مقالات مربوط به اهل بیت (علیهم‌السلام) که روش خاصی را برای تدوین مقاله برگزیده‌اند، شناسایی و رده‌بندی شوند. اغلب، گزارش محتوای مقالات با مطالعه چکیده و نتیجه مقالات میسر شده است.

– بیشترین مقالات با به‌کارگیری روش و بررسی سخنان امیر مؤمنان علی (علیه‌السلام) و رخدادهای زمان ایشان سامان یافته‌اند. زندگانی و سخنان ائمه دیگر، به‌ویژه امام نهم تا یازدهم (امام جواد (علیه‌السلام)، امام هادی (علیه‌السلام)، امام عسکری (علیه‌السلام) و امام کاظم (علیه‌السلام)، کمتر در دامنه پژوهش‌های روشی قرار گرفته‌اند.

در پایان، قدردانی می‌کنم از همه عزیزانی که در به‌ثمرنشستن این اثر سهیم بوده‌اند. ارزیاب محترم طرح، جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری که از نکات ارزنده‌شان بهره‌مند شدم؛ مسئولان و مدیران پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به‌ویژه کارشناس محترم گروه تاریخ، آقای اسماعیل یارمحمدی و همکاران واحد نشر، به‌خصوص جناب آقای عدنان اسلامی که بدون همدلی و همکاری ایشان این طرح انجام نمی‌شد.

منصور داداش‌نژاد

۱۴۰۳/۹/۲

کلیات

شناخت روش‌ها و آگاهی از شیوه‌های استنباط و به‌کارگیری آن در تحقیقات، از مباحث مهم در پژوهش‌های علمی است. برگزیدن روش، دومین مرحله پژوهش است که در نظام تحقیقات علمی، مهم‌ترین مسئله پس از انتخاب موضوع است.

روش‌های به‌کاررفته در علوم بشری در قالب سه روش نقلی، عقلی و تجربی است که هر یک به شیوه‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شوند. علوم باتوجه‌به موضوع و دستیابی به اهداف خود از روش مناسب بهره می‌گیرند.

آثار بسیاری درباره اهل‌بیت نوشته می‌شود که به‌دلیل بی‌بهره‌بودن از روش مطلوب، چندان متقن نیستند؛ بنابراین، طرح حاضر ضروری دانسته است تا کمکی برای یافتن و به‌کارگیری روش‌های مطلوب در بررسی زندگانی اهل‌بیت باشد.

هدف این طرح، آشنایی و شناخت روش‌هایی است که در مطالعات سیره و تاریخ اهل‌بیت به‌کار رفته است. شناخت این روش‌ها، علاوه‌بر آگاهی از خلأهای موجود در این زمینه، سودمندی یا بیهودگی برخی روش‌های به‌کاررفته را نشان می‌دهد.

این پژوهش با مرور روش‌های استفاده‌شده در نوشته‌های مربوط به اهل‌بیت، با تأکید بر مقالات نگاشته‌شده در این زمینه، درصدد بازشناسی و نمایاندن روش‌های رسیدن به هدف در این رشته علمی است. از آنجاکه در مقالات، به‌طور معمول آخرین پژوهش‌ها و یافته‌های علمی ارائه می‌شود و امکان به‌کارگیری روش‌های مختلف در انواع مقالات میسرتر است، دامنه این بررسی، بر مقالات علمی با محوریت این موضوع قرار گرفت.

۱-۱. پیشینه تحقیق

درباره روش پژوهش، کتاب‌های بسیاری نوشته شده است و روش‌های مختلفی در این کتاب‌ها معرفی و توضیح داده شده‌اند؛ اما درباره روش‌های به‌کاررفته در مطالعات سیره و تاریخ اهل‌بیت، کمتر پژوهشی انجام شده است.

برخی منابع، مقالاتی را با محتوای خاص مانند علوم قرآنی از منظر روش بررسی کرده‌اند. این منابع می‌تواند الگویی برای بحث حاضر باشد. در مقاله «تحلیل محتوای مجله‌های علمی - پژوهشی قرآنی ایران: روش‌های پژوهش»، مجله‌های منتشرشده در سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۷ بررسی شده و روش‌های به‌کاررفته در این رشته، براساس مقالات ارائه شده است.^۱ این دست‌نوشته‌ها به محتوای مقالات پرداخته و گزارشی از محتوای آن ارائه کرده‌اند؛ اما در پژوهش حاضر، بر مبنای چکیده و نتایج مقالات، محتوای کلی مقاله ارائه می‌شود؛ مقالاتی که روش نویسندگان را در مطالعه تاریخ اهل‌بیت نشان می‌دهند. در بخش نخست تحقیق حاضر، روش نویسندگان کهن و معاصر که درباره اهل‌بیت قلم رانده‌اند، در چهارچوب مقالات ارائه می‌شود. این نویسندگان گاهی اثری خاص درباره اهل‌بیت تدوین کرده‌اند و گاهی محتوای کلی نوشته‌شان در این باره است. روش آنها در مقالات، گاهی معطوف به آثار تاریخی نویسندگان بررسی شده و گاهی روش ایشان در دیگر علوم مانند تفسیر، فقه و کلام کاوش شده است. همه این مقالات در قلمرو پژوهش حاضر تعریف شده است.

۱-۲. قلمرو پژوهش

روش‌های بررسی شده در این نوشته، اغلب به خوانش و فهم متن مربوط است؛ هرچند مبنای برخی روش‌ها، علوم مانند علوم اجتماعی و علوم ادبی است. همچنین متن حاضر، به مقام «هست» در باب روش می‌پردازد و درصدد بررسی و ارائه روش‌هایی است که پژوهشگران در تاریخ اهل‌بیت به‌کار گرفته‌اند. دراصل، دنبال رسیدن به روش‌های بایسته و معرفی آنها نیست. دو دسته مقالات در متن پیش‌رو معرفی می‌شوند:

---

۱. احمدزاده، «تحلیل محتوای مجله‌های علمی - پژوهشی قرآنی ایران: روش‌های پژوهش»، پژوهش‌های قرآنی، ۱۳۹۹، شماره ۹۶، ص ۱۱۳-۱۳۸.

اول. مقالاتی که به روش نگارش نویسندگان/سیره‌پژوهان و کتاب‌هایی که درباره اهل‌بیت تدوین شده است پرداخته‌اند. علاوه بر نویسندگانی که حوزه مطالعات اصلی ایشان تاریخ و سیره معصومان است، نویسندگانی که درباره اهل‌بیت کتاب تألیف کرده یا بخش عمده کتاب خود را به زندگانی اهل‌بیت اختصاص داده‌اند و روش ایشان مطالعه و بررسی شده است، در قلمرو طرح تعریف می‌شوند. مستشرقانی که درباره اهل‌بیت کتاب نوشته‌اند و روش تألیفی آثارشان بررسی شده است، در محدوده طرح تعریف شده‌اند.

دوم. مقالاتی که با روشی تعریف‌شده به زندگانی و تاریخ اهل‌بیت پرداخته‌اند و نویسندگان آنها به روش خود در متن اشاره کرده یا آن را توضیح داده‌اند. مقالات متعددی درباره اهل‌بیت نوشته شده است. در این طرح، مقالاتی که با انتخاب یک روش و تصریح به آن، مطالعات خود را سامان داده‌اند، بررسی می‌شوند. بیشتر این مقالات بر به‌کارگیری روشی خاص تصریح کرده‌اند. در سیر مطالعاتی پژوهش حاضر، مقالاتی که روش مطالعه خود را ذکر نکرده‌اند مدنظر نیستند؛ اما بیشتر مقالات، روش انتخابی خود را توضیح داده و مقاله را براساس همان روش نگاشته‌اند.

مرجع مقالات استفاده‌شده در پژوهش، پایگاه نورمگز مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی است. این پایگاه امکان دستیابی به مقالات با موضوعات مختلف را فراهم کرده است و ضمن دسته‌بندی موضوعی کلی مقالات، امکان جست‌وجوی مقاله براساس تاریخ و کلیدواژه وجود دارد. دسترسی به مقالات مربوط به تاریخ و سیره اهل‌بیت، با جست‌وجوی کلیدواژه «روش» در «عنوان مقالات» و «واژگان کلیدی» مقالات ممکن شده است. علاوه بر واژه روش، نظریه‌هایی که به مثابه روش از آنها بهره گرفته شده مانند تحلیل گفتمان و بینامتنیت نیز جداگانه جست‌وجو شده است. همچنین مقالاتی که با استفاده از این نظریه‌ها، درباره زندگی اهل‌بیت تدوین شده، بررسی شده‌اند. مقالات بررسی شده به زبان فارسی تدوین شده‌اند.

مقالات بسیاری با موضوعات مختلف درباره روش خود اهل‌بیت نوشته شده‌اند؛ مانند روش علم‌آموزی ائمه، روش تبلیغ ائمه و روش مناظره ائمه. این منابع که از نوع مطالعات درجه‌اول هستند در قلمرو تحقیق حاضر قرار ندارند. درواقع، این تحقیق به مقالات درجه‌اول مربوط به تاریخ اهل‌بیت نمی‌پردازد؛ زیرا به روش مدنظر آن پرداخته‌اند؛ برای نمونه مقالات زیر به‌رغم اینکه از واژه «روش» در عنوان آنها استفاده شده است، در قلمرو پژوهش قرار نمی‌گیرند:

روش‌های اهل‌بیت در نهادینه‌سازی سبک زندگی اسلامی؛
بررسی اصول و روش‌های تربیتی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در مواجهه با مخاطبان به حقوق شخصی
ایشان؛

روش‌شناسی حرکت‌های سیاسی امامان (علیهم‌السلام)؛

روش تعامل با مخالفان فکری در سیره نبوی؛

روش‌های تربیت اجتماعی در سیره امام صادق (علیه‌السلام)؛

روش‌شناسی انتقال مفاهیم تربیتی از نگاه امام رضا (علیه‌السلام)؛

روش‌های رویارویی امام رضا (علیه‌السلام) با پیروان ادیان، فرقه‌ها و مذاهب اسلامی؛

روش‌های تفسیری امام هادی (علیه‌السلام).

در عنوان برخی مقالات، کلمه «روش» وجود دارد. نویسندگان این مقالات کوشیده‌اند تا روش فرد یا گروهی از نویسندگان را بیان کنند؛ اما ایشان روش را به معنای سنتی و قدیمی آن به‌کار برده و تنها نوع تاریخ‌نویسی و مؤلفه‌های ظاهری آن را توضیح داده‌اند. مقالات تحقیقاتی و دارای سطح علمی برتر، در دامنه پژوهش تعریف شده‌اند؛ درج مقالات در مجلات علمی - پژوهشی یا علمی - ترویجی یا تخصصی ملاک انتخاب نبوده است. روش‌های معرفی شده، به مقالات مورخان و سیره‌پژوهان اختصاص نداشته است؛ بلکه پژوهشگران رشته‌های مختلف مانند ادبیات، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، هنر، علوم سیاسی، علوم اجتماعی و اقتصاد که مقالات خود را براساس محتوای سیره و تاریخ اهل‌بیت به روشی خاص تدوین کرده، در این بررسی مدنظر قرار گرفته‌اند. پژوهش حاضر از این نظر حائز اهمیت است که مطالعه روند نگارش مقالات با موضوع روش‌های به‌کاررفته در مطالعات سیره معصومان، می‌تواند تصویری روشن از سیر تولید مقالات ارائه شده و شکاف‌ها و خلأهای پژوهشی را در این حوزه نشان دهد. این پژوهش می‌تواند درک صحیحی از رویکردهای نظری، روش‌ها و تکنیک‌های محققان و چگونگی پیشرفت نظری و روشی را در این حوزه فراهم کند. به‌علاوه، اطلاعاتی مستند را درخصوص سیر تحول و روند انجام‌شدن این پژوهش‌ها در اختیار قرار دهد. ضمن اینکه، چشم‌اندازی شفاف در زمینه محدودیت‌ها، آسیب‌ها و مواردی که به توجه بیشتری نیاز دارد برای پژوهشگران این حوزه فراهم آورد؛ بنابراین، پژوهش حاضر کمکی است برای رسیدن به تلقی نویسندگان مقالات از روش پژوهش.

روش پژوهش در تاریخ اهل بیت پراکنده است و از این رو، باید نظم بگیرد. این پژوهش به صورت استقرایی و با مرور مقالات بسیاری، روش پژوهش را در تاریخ اهل بیت پیگیری کرده است و با نگاه پسینی، در بررسی و شمارش آنها کوشیده است. در واقع، تحلیل محتوای مقالات سیره پژوهی اهل بیت، با تأکید بر روش، شیوه مناسبی است برای آگاهی از روش‌های رایج در این رشته مطالعاتی و سیر تکاملی راهبردهای پژوهش و ابزار گردآوری داده‌های به‌کاررفته در پژوهش‌های مرتبط با این حوزه.

گردآوری و توجه به مقالات معطوف به روش پژوهش در تاریخ اهل بیت می‌تواند تصویری از وضعیت پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه را نشان دهد تا طرحی برای پژوهش‌های بعدی ارائه شود و چشم‌اندازی برای نیازهای پژوهشی آینده این حوزه باشد.

۱-۳. تعریف مفاهیم

۱-۳-۱. روش و روش‌شناسی

روش (method) و روش‌شناسی (methodology) دارای معانی متفاوتی هستند. روش‌شناسی، مجموعه روش‌ها را مطالعه می‌کند. روش، راهکار مطالعه موضوعی خاص است. روش‌شناسی درباره چگونگی و چرایی گزینش روش‌ها بحث می‌کند و روش، فرایند گام‌به‌گام انجام‌دادن پژوهش است. در واقع، روش‌شناسی شناسایی مجموع روش‌های به‌کاررفته در علوم و آگاهی سامان‌یافته از روش‌های پژوهش علمی است. وظیفه روش‌شناسی، مطالعه روش‌های مختلف پژوهشگران در تحقیقات خود است. به‌کارگرفتن روش، دانشی درجه اول و تحلیل و بررسی خود روش‌ها، دانش درجه دوم به‌شمار می‌رود. روش تحقیق دانشی درجه اول است و روش‌شناسی دانشی درجه دوم است که از سطحی برتر به روش‌های تحقیق می‌پردازد.^۱

واژه روش با معانی مختلف زیر در عناوین مقالات بررسی شده به‌کار رفته است:

۱. به معنای نوع معرفت: جایی که روش به علوم یا نوعی از آگاهی افزوده شود، روش معرفتی است؛ مانند روش تاریخی، روش فلسفی، روش فقهی، روش تجربی، روش شهودی (روش در اینجا، همان روش معرفت است)؛

۲. به معنای نوع استدلال: روش قیاسی و روش استقرایی و...؛

---

۱. ازکیا، روش‌های تحقیق کیفی از نظریه تا عمل، ص ۳۷.

۳. به معنای فنون گردآوری اطلاعات: روش مشاهده، روش پرسش‌نامه‌ای، روش کتابخانه‌ای و...؛

۴. به معنای سطح تحلیل: روش توصیفی، روش تحلیلی و...؛

۵. به معنای نوع نگاه به موضوع: روش پدیدارشناسانه، روش ساختارگرایانه و روش هرمنوتیکی و... .

معنای روش با توجه به سه رویکرد زیر و مکاتب مختلف در تاریخ‌نگاری، متفاوت است: الف. در رویکرد تاریخ‌نگاری سنتی که پایه آن سند و نقل گزارش‌ها است، تحلیل روش مورخان بر مبنای نحوه نقل و ثبت روایات و دیدگاه‌های شخصی مورخ می‌باشد.

ب. در رویکرد دوم که تاریخ‌نگاری مدرن بر اساس نظریه اثبات‌گرایی آن را توسعه داد، روش مورخان در یافتن حقیقت عینی اهمیت می‌یابد. در این رویکرد، روش نقد متن و مؤلف، و بررسی بافتارهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مؤثر بر ذهن مؤلف، برای دستیابی به حقیقت عینی، درخور توجه است. متن و شرایط تولید آن اهمیت بسزایی در این رویکرد دارد و روش بر اساس تاریخ‌نگاری عینی تعریف می‌شود.

ج. در رویکرد عصر تاریخ‌نگاری پست‌مدرن، روش بر خوانش متن تأکید دارد و تاریخ را امری گذشته و دست‌نیافتنی قلمداد می‌کند. در این رویکرد، خواننده اهمیت دارد، نه نویسنده. هر متنی ممکن است به گونه‌های مختلفی خوانده شود و حقیقت ثابتی در تاریخ وجود ندارد. در این رویکرد، به جای تلاش برای بازسازی عینی گذشته، روی بررسی نشانه‌شناختی متن و اندیشه‌های نهفته در متون تاریخی تمرکز می‌شود و فهم گذشته از راه نقد ادبی و بررسی نشانه‌شناختی متنی انجام می‌شود؛ خوانش‌های مختلف متن، به شکل‌گیری حقایق متعدد و ناپایداری حقیقت منجر می‌شود.

۱-۳-۲. تاریخ اهل بیت

مراد از اهل بیت و تاریخ ایشان در این نوشته، مباحث و مطالعات مربوط به زندگانی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، حضرت زهرا (علیها‌السلام) و دوازده امام است. مقالاتی که از منظر روش به تاریخ و زوایای مختلف زندگانی اهل بیت، سیره یا سبک زندگی ایشان پرداخته باشد در قلمرو پژوهش هستند. سخنان و متون منسوب به اهل بیت نیز، ذیل عنوان تاریخ و سیره ایشان قلمداد می‌شود.

۱-۳-۳. مفاهیم مرتبط با روش

هرچند معنای واژگانی چون روی آورد، رویکرد، پارادایم، دیدگاه، قرائت، نظریه، تئوری، تکنیک و تاریخ‌نگاری با روش فرق دارد، در بسیاری از مقالات ذیل این عناوین به مباحثی مرتبط با «روش» پرداخته شده است. در واقع، این واژگان به صورت مترادفِ روش به کار رفته‌اند و تفاوتی میان آنها گذاشته نشده است. مقالاتی که در عنوان خود از این واژه‌ها بهره برده‌اند و به روش خاصی نگاشته شده، مطالعه شده‌اند.

مقالات متعددی که در عنوان خود واژه «روش» را به کار برده، با هدف بررسی روش نویسندگان مدنظر، فرایند و مراحل تاریخ‌نویسی آن نویسنده را بررسی کرده‌اند؛ به موضوعاتی چون نحوه گزینش روایات، چینش و دسته‌بندی اخبار، توجه به اخبار گوناگون و بررسی شواهد و قرائنی که مورخ ارائه داده است توجه کرده و این سیر مطالعاتی را روش قلمداد کرده‌اند.

فصل اول

روش مورخان تاریخ اهل بیت

در این فصل، از نویسندگانی یاد می‌شود که درباره تاریخ و سیره اهل بیت مطالعه کرده‌اند و روش ایشان در مقالات بررسی شده است. نویسندگانی که روش ایشان در مقالات بررسی نشده، هرچند آثاری درباره اهل بیت دارند، در دامنه پژوهش قرار نگرفته‌اند. نویسندگان مورد مطالعه را به اعتبار ویژگی‌های مختلف می‌توان رده‌بندی کرد: از لحاظ گرایش مذهبی در دو دسته شیعه و اهل سنت؛ از لحاظ دوره حیات در دو دسته کلی نویسندگان کهن و معاصر؛ از لحاظ حوزه مطالعاتی در سه دسته تاریخی و کلامی و حدیثی. دسته‌بندی نویسندگان براساس دوره حیات به شرح زیر است:

الف) نویسندگان کهن

۱. محمدبن جریر طبری (م ۳۱۰)

طبری در نگارش تاریخ، روش محدثان را در پیش گرفت. روایت‌های مختلف را گرد آورد و به صورت مستند به گوینده‌اش نسبت داد. او خود یاد می‌کند در ذکر اخبار، دلایل عقلی و استنباط‌های فکری را جز در موارد نادر کنار گذاشته است. طبری از یک سو مسئولیت روایت را به رجال سند و راویان آن واگذار می‌کند و از سوی دیگر، بررسی و قبول و رد اخبار را برعهده خواننده می‌گذارد. وی روایات مختلف یک حادثه را به صورت مستند برای گویندگانش نقل می‌کند و جز موارد نادر، روایتی را بر روایت دیگر ترجیح نمی‌دهد.

از این رو، طبری معتقد بود با ذکر نام صاحبان روایات که ارزش علمی روایاتشان در یک سطح نیست، مسئولیت را از دوش خود برمی‌دارد. او با آگاهی کامل، به ذکر روایت‌های

صحیح بسنده نمی‌کند و تمایل دارد خواننده از دیدگاه‌های متفاوت درباره مسئله آگاه شود و بسان قاضی محکمه، در گردآوری شواهد مختلف برای غنای پرونده اقدام می‌کند؛ هرچند برخی شواهد، اعتبار کافی را نداشته باشند.

روش ابوجعفر محمدبن جریر طبری، نویسنده تاریخ و تفسیر، در چندین نوشته به صورت کلی بررسی شده است. طبری اطلاعات و گزارش‌های درباره اهل بیت را در دو کتاب خویش آورده است. روش او در تاریخ و تفسیر، روایی و دور از تحلیل بود. برخلاف او، برخی مورخان از جمله بیهقی، روش تحلیلی و ترکیبی (به دست دادن روایت واحد از حادثه) را به کار گرفتند.^۱ روش تفسیری طبری نیز در چندین نوشته مطالعه شده است.^۲ روش وی درباره تاریخ اهل بیت بررسی و شیوه او در نقل فضایل ایشان نقد شده است. کتمان فضایل اهل بیت و تحریف در این زمینه، عمدی قلمداد شده است؛ چنان‌که منابع طبری در تاریخ‌نگاری، جعلی (ساختگی) و غیرقابل اعتماد معرفی شده است. جانبداری از امویان و کم‌رنگ کردن فضایل امیر مؤمنان (علیه‌السلام) و اهل بیت (علیهم‌السلام) و پنهان کردن تأثیر اهل بیت در تاریخ اسلام را مشی طبری در تاریخ‌نگاری دانسته‌اند.^۳

روش تاریخ‌نگاری طبری و ابن اثیر درباره بیعت حضرت علی (علیه‌السلام) با ابوبکر، به صورت مقایسه‌ای مطالعه شده است. روش ابن اثیر در الکامل فی التاریخ، درهم آمیختن روایات و به دست دادن روایتی واحد و به گونه سال‌شمار است. طبری در تاریخ الرسل و الملوک، روش روایی و سال‌شمار را برگزیده است.^۴ نوع چینش طبری در بخش مربوط به قیام امام حسین (علیه‌السلام)، سبب شده است خواننده چنین برداشت کند که دستگاه حاکمیت آن دوره در آفرینش حادثه عاشورا مقصر نبوده است.^۵

-
۱. ر. ک: سهراب‌نژاد، «روایت و تاریخ، سنجش شیوه‌های تاریخ‌نگاری در تاریخ بیهقی، تاریخ طبری و تاریخ بلعمی»، روایت‌شناسی، ۱۳۹۷، شماره ۴، ص ۷۹-۱۱۳.
  ۲. ر. ک: فتحی‌الدینی، روش‌شناسی تفسیر طبری، ترجمه هاله بادینه، تهران، نگارستان اندیشه، ۱۴۰۱.
  ۳. نورالهی، «بررسی و نقد دیدگاه و روش طبری در تاریخ «نسبت به اهل بیت (علیهم‌السلام)»»، پژوهش‌های اعتقادی کلامی، زمستان ۱۳۸۵، شماره ۴، ص ۸۷-۱۰۴.
  ۴. محمدی، مسکویه، «مقایسه روش تاریخ‌نگاری طبری و ابن اثیر بر پایه گزارش بیعت حضرت علی (علیه‌السلام) با ابوبکر (خلیفه نخست راشدین)»، ۱۳۸۹، شماره ۱۵، ص ۱۱۳-۱۲۹.
  ۵. فهیمی، «نقد عاشورانگاری در کتاب تاریخ طبری، تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام)»، دی ۱۴۰۱، شماره ۳، ص ۱۱۱-۱۲۸.

کتاب الولاية درباره فضایل علی (علیه السلام) از آثار طبری است. در این کتاب، طرق حدیث غدیر را با روش اسنادی گردآوری کرده است.^۱ بخش مربوط به امام حسین (علیه السلام) تاریخ طبری که به روش روایی (محدثانه و در سطح گردآوری) است جداگانه با عنوان «استشهاد الحسین» منتشر شده است.^۲

۲. شیخ صدوق (م ۳۸۱)

شیخ صدوق علاوه بر عیون اخبار الرضا و کمال الدین، کتاب مولد فاطمه (علیها السلام) را که مفقود است نگاشت. او از تاریخ نگاران روایی امامیه است که در کتاب های خود به تاریخ و سیره اهل بیت پرداخته است. چندین مقاله، موضوع خود را به بررسی روش او اختصاص داده اند. روش او در بررسی موضوعات تاریخی، روایی است و در مباحث کلامی، روایی، عقلی.

مطالعه کتاب عیون اخبار الرضا نشان می دهد شخصیت حدیثی و کلامی شیخ صدوق، تأثیر مهمی در روش تاریخ نگاری وی داشته است. دو رویکرد، نقش مهمی در روش تاریخ نگاری شیخ صدوق دارد: نخست، رویکرد نص گرایانه که سبب می شود از دخالت مستقیم عقل در بیان اخبار جلوگیری شود و اخبار، تنها در شکل حدیث گزارش شود و سند نقش مهمی در بیان اخبار یابد. دوم، رویکرد امام شناسانه و فضیلت گرایانه شیخ صدوق که بر گزاره های تاریخی عیون اخبار الرضا تأثیر گذاشته است.

روش شیخ صدوق در تاریخ نگاری زندگانی امام رضا (علیه السلام) چنین است: گزینش روایات، دسته بندی، چینش اخبار، حضور عنصر رخداد در موضوعات، توجه به گروه های خبری، توجه به آرای دیگر مورخان و محدثان در گزارش وقایع و در نظر داشتن مجموع قراین در ارزیابی اخبار.^۳

ایشان در کتاب کمال الدین و تمام النعمة، دیدگاه مکتب تشیع در موضوع غیبت و طول عمر امام مهدی (علیه السلام) را بررسی کرده است. او در این کتاب احادیث را از طریق سماع فرا گرفته است؛ در نگارش کتاب، روش های خاصی را مانند مرتب کردن روایات به طور نیکو در باب مناسب،

۱. بنگرید: طبری، فضائل علی بن ابیطالب و کتاب الولاية، گردآوری رسول جعفریان، قم، دلیل، ۱۳۷۹.

۲. طبری، استشهاد الحسین، تحقیق سید جمیلی، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۶.

۳. توحیدی نیا، «بینش و روش در تاریخ نگاری شیخ صدوق (مطالعه موردی عیون اخبار الرضا (علیه السلام))»، تاریخ اسلام، ۱۳۹۸، شماره ۷۷، ص ۹۷-۱۲۴.

ذکر کامل سلسله سند، روایت از افراد متعدد و ذکر موارد تقطیع به کار برده است. همچنین برای فهم بهتر روایات، گاهی از آیات قرآن استفاده کرده یا معنای حدیث یا واژگان موجود در آن و استدلال‌های کلامی را شرح داده است.^۱

روش شیخ صدوق در نگارش کتاب کمال الدین و تمام النعمه با نوشته نعمانی و شیخ طوسی مقایسه شده است. هر سه اثر در حدیثی بودن مشترک‌اند؛ ولی شیوه نگارش آنها متفاوت است. نگاه کلی به این سه اثر بیان‌کننده سیر تحول و باروری اندیشه مهدویت است که متأثر از جو حاکم بر هر دوره می‌باشد. روند تدریجی ماهیت بحث در سه کتاب، به ترتیب از: ۱. نقلی صرف به ۲. کلام نقلی و جدلی و ۳. کلام عقلی است. سه روش متفاوت در این آثار ارائه شده است: نعمانی حافظ اندیشه غیبت براساس نقل صرف، شیخ صدوق مبین اندیشه بازخوانی دوباره متون و نقل تاریخی و روایی و شیخ طوسی مدافع آن به صورت گفت‌وگوی انتقادی براساس استدلال. اقناع‌بخشی کتاب شیخ صدوق از این رو که از تمام شیوه‌های موجود نقلی، تاریخی و استدلال کلامی باهم بهره گرفته است در صدر قرار می‌گیرد؛^۲ بنابراین، سه دانشمند با روش خود مسئله مهدویت را پی گرفته‌اند. نعمانی، حافظ اندیشه مهدویت؛ شیخ صدوق، مبین آن؛ شیخ طوسی مدافع آن.^۳

هرچند روش شیخ صدوق بیشتر روایی بوده، در مواردی از روش تحلیلی بهره برده است. وی در دفاع از آموزه امامت و ولایت علی (علیه‌السلام)، با استفاده از روش تحلیلی در تفسیر دو حدیث «ولایت و منزلت» در کتاب معانی الاخبار کوشید تا مضمون اصلی این دو حدیث را که همان ولایت امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) است، اثبات کند.^۴

-
۱. زرسازان، «روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمه»، حدیث‌پژوهی، ۱۳۹۲، شماره ۹، ص ۷-۳۲.
  ۲. شریعتی، «تحلیل تطبیقی تفاوت گزارش غیبت نزد نعمانی، شیخ صدوق و شیخ طوسی»، پژوهش‌های مهدوی، زمستان ۱۳۹۷، شماره ۲۷، ص ۵-۲۶.
  ۳. شریعتی، «بررسی و مقایسه روش شناختی طرح مسئله مهدویت نزد نعمانی، شیخ صدوق و شیخ طوسی»، پژوهش‌های مهدوی، ۲۰۱۹، شماره ۲۷، ص ۵-۲۶.
  ۴. جندقیان و منیر، کاربست «روش تحلیل» در دفاع شیخ صدوق از «حدیث ولایت و حدیث منزلت»، ۱۳۹۸، شماره ۳۵، ص ۶۵-۹۰. به باور نویسنده، در «روش تحلیلی» تلاش می‌شود تا مدعای کلی یک گزاره تجزیه شود و احتمالات مختلف درباره معنای دقیق هر جزء و به تبع، معنای کلی و راستین مدعای کلی گزاره تعیین شود.

روش کلامی شیخ صدوق و شیخ مفید و مبانی روش کلامی این دو، که یکی نماینده مکتب قم و دیگری نماینده مکتب بغداد بوده‌اند، به‌طور تطبیقی بررسی شده است. با توجه به میزان بهره‌گیری این دو متکلم از عقل و نقل در تبیین مسائل اعتقادی و پاسخ به شبهات، اثبات می‌شود که شیخ صدوق برخلاف شیخ مفید، روش نقل‌گرایی را در اثبات عقاید دینی ترجیح داده است؛ نه به این معنا که عقل را نادیده گرفته باشد، بلکه از احادیث و روایاتی که به‌نوعی از استدلال‌های عقلانی برخوردارند، استفاده می‌کند؛ اما شیخ مفید با توجه ویژه به عقل و رویکرد عقل‌گرایانه، گزاره‌های دینی را اثبات و از آنها دفاع می‌کند.^۱

آثار شیخ صدوق نشان می‌دهد او در اثبات معارف دین از ادله نقلی معتبر و عقل و استدلال‌های عقلی بهره برده است. به‌رغم آنکه ایشان دانشمندی نص‌گرا معرفی می‌شود، روش وی، جامع میان عقل و نقل است و در موارد متعدد، ادله سمعی مخالف عقل را تأویل کرده است.^۲ شیخ صدوق در مباحث کلامی بیش از آنکه یک اخباری و محدث صرف باشد، بر عقل نیز تکیه کرده است؛^۳ از این رو، وی با نقل روایات مربوط به عقل و استفاده از احادیث به روش استدلالی، مناظره، مکاتبه و مباحثه و حضور در مراکز علمی، روش عقلانی عمل‌گرا را در پیش گرفت.^۴

روش محدثان متقدم شیعه از جمله شیخ صدوق، در رفع تعارض اخبار با استفاده از روش تحلیل اسنادی مطالعه شده است. در میان محدثان متقدم، شیخ کلینی بدون آنکه دلایل خاص انتخابش را ذیل احادیث متعارض بیان کند، اغلب از روش ترجیح و تخییر و توقف استفاده کرده است. شیخ صدوق علاوه بر این دو روش، روش جمع را به‌کار برده است؛ بنابراین، ایشان را می‌توان اولین جامع‌نویس متقدم شیعی دانست که به جمع بین روایات متعارض پرداخته و براهین تجمیع خود را در ذیل پاره‌ای از آنها بیان کرده است. شیخ طوسی نیز به‌منظور رفع

---

۱. نیازی، «بررسی روش‌شناختی تطبیقی اندیشه کلامی صدوق و مفید»، الهیات تطبیقی، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، شماره ۶، ص ۷۷-۹۴.

۲. سلیمانی بهبهانی، «روش‌شناسی کلامی شیخ صدوق»، کلام اسلامی، زمستان ۱۳۹۳، شماره ۹۲، ص ۹۹-۱۲۶.

۳. مسعودی، «روش‌شناسی کلامی صدوق»، پژوهشنامه کلام، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۵، ص ۲۳-۴۱.

۴. بیات، «روش عقلانی در سیره علمی شیخ صدوق»، پژوهشنامه مذاهب اسلامی، بهار و تابستان ۱۴۰۰، شماره ۱۵، ص ۵۸-۷۷.

اختلاف احادیث، اساس کار خود را بر ارائه دلایل منطقی قرار داد؛ رفع تعارض اخبار را قانونمند و روشمند کرد و ساختاری جامع و علمی را برای حل معضل فوق و آموزش روش برخورد با این موضوع و مباحث مشابه پایه‌گذاری کرد.^۱

۳. حاکم نیشابوری (م ۴۰۵)

حاکم نیشابوری از محدثان و رجالیان اهل سنت است که مستدرک علی‌الصحیحین و فضائل فاطمه الزهراء (علیها‌السلام) را تدوین کرد. در کتاب‌هایش روایات بسیاری در باب فضایل اهل بیت به چشم می‌خورد. روش او در تصحیح روایات فضایل اهل بیت بررسی شده است. برخی علمای اهل سنت، وی را به تساهل در گردآوری احادیث و بررسی راویان متهم کرده‌اند. برخی از دلایل احتمالی انتساب تساهل به حاکم نیشابوری عبارت‌اند از: مطابقت نداشتن روایات او با شرایط بخاری و مسلم؛ تصحیح احادیث ضعیف؛ ذکر فضایل اهل بیت؛ دیدگاه وی درباره معاویه و تشیع وی. ذکر فضایل اهل بیت و دیدگاهش درباره معاویه موجب شده است برخی علمای اهل سنت به‌رغم پایبندی حاکم نیشابوری به مبانی اهل سنت در جرح و تعدیل راویان، وی را به تساهل و تسامح متهم کنند؛^۲ با این حال، بررسی روش حاکم نیشابوری در کتاب المستدرک علی‌الصحیحین نشان می‌دهد او در گزینش روایات به جوانب مختلف توجه داشته است. روش معمول او در بررسی روایات عبارت است از: دسته‌بندی موضوعی روایات؛ توجه به شروط بخاری و مسلم در انتخاب روایات؛ ارائه شواهدی برای اثبات صحت روایات؛ توجه به سماع حدیث؛ توجه به طرق گوناگون روایات؛ توجه به نقل به معنا در روایات؛ توجه به تقطیع در روایات؛ ذکر احادیث به صورت مسند؛ شرح و توضیح اسناد و متن روایات؛ توجه به راویان ثقه و معتمد؛ شرح و توضیح رجال برخی احادیث؛ ذکر منابع روایات.^۳

۱. فروش‌زاده، «بررسی تطبیقی روش محدثین متقدم در رفع تعارض اخبار»، سراج منیر (دانشگاه علامه طباطبائی)، زمستان ۱۳۹۸، شماره ۳۷، ص ۱۰۵-۱۳۳.

۲. الدوخی، «بررسی روش حاکم نیشابوری در تصحیح روایات فضائل»، پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، شماره ۱، ص ۹۱-۱۱۷.

۳. قاسمی حامد، «روش‌شناسی حاکم نیشابوری در المستدرک و جایگاه آن از دیدگاه فریقین»، پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی، بهار و تابستان ۱۴۰۰، شماره ۱۴، ص ۲۳۳-۲۵۲.

۴. شیخ مفید (م ۴۱۳)

شیخ مفید از دانشمندان بزرگ امامی مذهب است که برای تثبیت و تبیین مبانی تشیع امامی و دفاع از آن بسیار کوشیده است. مباحث مربوط به امامت در آثار وی جایگاه برجسته‌ای دارد. از همین منظر، توجیه و تبیین امامت بلافصل امام علی (علیه السلام) و پرداختن به زندگانی دوازده امام درخور بررسی است. شیخ مفید دارای مبانی کلامی مستدل و شفافی است و اینکه به تاریخ ائمه پرداخته، ابزاری شده است برای کمک به اثبات مبانی کلامی پذیرفته شده وی.

الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد مهم‌ترین نوشته شیخ مفید درباره زندگانی دوازده امام است. وی موضوعاتی مانند خلقت پیشینی ائمه و علم مطلق ائمه را نمی‌پذیرد و بدین‌گونه، مجال بررسی عادی زندگی ائمه را فراهم می‌کند؛ با این حال، عصمت مطلق پیامبر ﷺ و امام را می‌پذیرد و سهو پیامبر ﷺ را انکار می‌کند.^۱

روش او در مباحث کلامی و تاریخی، بهره‌گیری از عقل و همسازکردن نقل با آن است.^۲ اخبار موافق با احکام عقل (با عقل اختلاف و تناقض نداشته باشد) را می‌پذیرد و می‌کوشد اخبار خردگریز را سازگار با عقل توجیه و تفهیم کند. وی در مرتبه فهم (نه کشف) اخبار، به حجیت و اعتبار عقل ایمان دارد و معتقد است باید معارف و حیانی به زبان عقل ترجمه شوند تا بتوان باور به آن را توجیه کرد. از نظر او عقل و نقل واقعی در مرحله فهم، به‌طورکامل منطبق هستند.^۳

شیخ مفید هرچند بر استفاده از عقل تأکید می‌کرد، در مسائل فراعقلی، به نارسایی عقل اعتراف داشت و به وحی (نقل) تمسک می‌جست و درباره مسائل عقلانی - وحیانی تعاضد و تعامل را می‌پذیرفت. در فهم کتاب و سنت، جمع میان آیات، تخصیص و تقیید حکم، ترجیح روایتی بر دیگر و سرانجام، استنباط گزاره‌های دینی، نظارت و دخالت عقل را ضروری

۱. درباره شیخ مفید و تاریخ‌نگاری او بنگرید: صفری، «شیخ مفید و تاریخ‌نگاری او در کتاب الارشاد»، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶، شماره ۱۸، ص ۷-۳۶؛ خانجانی، «روش پژوهشی شیخ مفید در تاریخ»، پژوهش و حوزه، بهار و تابستان ۱۳۸۲، شماره ۱۳ و ۱۴، ص ۱۶۱-۱۷۳.

۲. مهدوی، «روش‌شناسی شیخ مفید»، روش‌شناسی اجتهاد، بهار ۱۳۹۷، شماره ۲، ص ۲۱-۳۶.

۳. راد و رضوانی، «آموزه‌های تبعیدی در اندیشه کلامی شیخ مفید، ماهیت، مبانی و روش فهم»، تحقیقات کلامی، ۱۳۹۶، شماره ۱۶، ص ۲۵-۴۴.

می‌دانست و آن را ابزار مهم اثبات گزاره‌های دینی و نیز دفاع از آن‌ها می‌شمرد. از طرفی، وحی را یاور عقل و بیدارکننده آن در استدلال‌های عقلی معرفی می‌کرد. هر چند جنبه عقل‌گرایی غیرفلسفی او برجسته‌تر بود، روش کلامی‌اش روشی جامع (عقلانی - وحیانی) بود.^۱

روش متکلمان تاریخی‌گرا، شیخ مفید (م ۴۱۳ ق)، قاضی عبدالجبار (م ۴۱۵ ق) و ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ ق) برای دستیابی به تاریخ یقینی بررسی شده است. شیخ مفید براساس اصل پذیرفته‌شده عدم حجیت خبر واحد، دستیابی به تاریخ یقینی را تنها از راه گزارش‌های متواتر یا تواتر معنوی برخاسته از اخبار آحاد ولی مفید علم می‌دانست. از منظر قاضی عبدالجبار، کشف حقیقت حوادث تاریخی از راه حال و فهم عمومی حاصل از گزارش‌های متعدد، امکان‌پذیر است، نه از راه اخبار آحاد که اموری ظنی هستند. این راه، کاشف و راه مطمئنی است که با تمرین طولانی و تسلط بر گزارش‌های تاریخی به دست می‌آید. همچنین از منظر ابن حزم، راه دستیابی به حقایق تاریخی تنها بر گزارش‌های مستندی است که کافه نقل می‌کنند تا هیچ‌گونه اتهام تبانی بر کذب وجود نداشته باشد.^۲

روش‌های مختلفی که شیخ مفید برای نقد حدیث استفاده کرده است به ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: ۱. نقد متن محور؛ ۲. نقد سند محور؛ ۳. نقد مأخذ محور؛ ۴. نشان دادن قرینه‌های عدم صدور یا قابل اخذ نبودن حدیث. هریک از این روش‌ها با به‌کارگیری معیارها و ابزارهای متعددی صورت بسته است.^۳

آرای روبه‌گسترش جریان‌های فکری رقیب و معاصر با شیخ مفید، در خصوص افضلیت امام علی (علیه‌السلام)، بخشی از دلایل نگارش کتاب الإرشاد شیخ مفید قلمداد شده است. در دوره شیخ مفید، برخی از گفتمان‌ها با وجود باور به تفضیل امام علی (علیه‌السلام)، با صدور جواز امامت مفضول، بر مشروعیت خلافت متقدمان تأکید داشتند. برخی دیگر نیز به‌رغم همسویی با امامیه در لزوم افضلیت امام با باور به انطباق فضیلت خلفا بر ترتیب تاریخی خلافت آنان، به تفضیل و تقدیم

۱. سلیمانی بهبهانی، «روش‌شناسی کلامی شیخ مفید (علیه‌السلام)»، کلام اسلامی، پاییز ۱۳۹۳، شماره ۹۱، ص ۱۲۹-۱۵۱.
 ۲. هدایت‌پناه، «دستیابی به تاریخ یقینی؛ بررسی مقایسه‌ای روش‌شناسی تاریخی سه متکلم تاریخی‌گرا (شیخ مفید، قاضی عبدالجبار معتزلی، ابن حزم اندلسی)»، تاریخ اسلام، پاییز ۱۳۹۲، شماره ۵۵، ص ۷-۴۴.
 ۳. خدایاری، «روش‌ها و معیارهای نقد حدیث در آثار شیخ مفید»، علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۹، شماره ۵۶، ص ۵۹-۸۴.